

Nad obrazem vědy u Bolesława Prusa

Tato stať se nezabývá dílem Bolesława Prusa v úplnosti: jejím těžištěm je román EMANCIPANTKY. Ostatní Prusovy práce, nakolik to bude užitečné, použiju jen jako referenční body a doplňky. Ústřední téma stati však ještě zúžíme. Nejde mi celkem o uměleckou stránku věci; tu považuji za axiom. Rovněž Emancipantky, dříve po umělecké stránce snižované pod úroveň románů Přední stráž a Loutky, mám za umělecky prvořadé dílo. Od doby, kdy byl román uveřejněn, uplynulo hodně času a mnohé z toho, co dříve bylo považováno za příznak tematické nevyváženosti a nesourodosti, ztratilo důležitost. Prus psal plynule a téměř bez škrtů, což patrně literární kritiku, vždy ještě historicky a biograficky orientovanou, poněkud zmátlo. Dokonce mnohé z toho, co dřívější kritika považovala za uměleckou chybu, vnímáme dnes jako přednost. Od dob realismu uplynulo mnoho let a vývoj literární struktury v próze rozhodně nešel cestou „vyváženosti“. Ostatně, už hellénistické romány vykazují podobnou strukturu. Epicky široce založený příběh paní Latterové už pro nás není „samostatným celkem“, který se vyděluje z hlavní linie vyprávění a narušuje ji (takže by ho bylo možné přinejmenším oklestit). Bereme to jako inovaci na cestě k modernímu románu, a spíše jako přednost než cokoli jiného. „Traktát prof. Dembického“ ze závěru díla pro nás není neorganickým tendenčním prvkem, nýbrž analogon Platónových dialogů, jmenovitě Ústavy, kde vševědoucí a demiurgicky ražený Sókratés rovněž využívá zmatku a mezer v přírodních filosofích a argumentuje ve prospěch stvořitelského aktu. Literárně je Prusův dialog skvost. Pokud jde o tendenčnost, je implikována v samotném pojmu „kritický realismus“. Najdeme ji u Balzaca, Dickense, Tolstého i jiných. Realismus devatenáctého století je kritický realismus, a tím se liší od jiných realismů, ať už dřívějších, nebo pozdějších.

Ať už Prus psal rychle, či pomalu, plynule, nebo klopotně, vždy a všude zůstává mistrem stylu. Týká se to jeho románů stejně jako povídek. Je mistrem personifikace, pod jeho rukama hovoří doslova všechno. Obdivuhodně rozumí světu dětí a umí jej vykreslit pro každý věk. Dokáže při tom být překvapivě poetický: „Vidíte, tatíčku, že voda vidí?“ Antropomorfismus, typický pro dítě, je motorem personifikací. Prus líčí vnímání a prožitky novorozence, což je samo o sobě jedinečná modifikace vševědoucího vypravěče hodná obdivu. Kdyby žil v době pokročilejší moderny, jistě by tomu přizpůsobil i výraz. Dokáže zachytit drobné posuny a tektonické změny ve vědomí hrdiny a nahlížet totéž téma jiným subjektem, aniž bychom měli dojem, že opakuje stejné motivy. Motivace postav je právě odlišná. Přechází z personální perspektivy na pozici vševědoucího vypravěče a naopak s lehkostí kroužícího orla. Svě scény podává barvitě a dramaticky, ať už je to bitva, soud, bál venkovské šlechty nebo šachová partie. V přirozeném vývoji událostí a psychiky postav objeví neviditelné zlomy. Nepřímá sdělení dovede k přesvědčivosti dokázaného. Dynamicky refrénuje realitu, která se posunuje a mění v čase. To všechno hovoří proti tradičnímu názoru, že Prusovy velké romány trpí neorganickými pasážemi a nevyvážeností. Názor kritiky na vsazení povídky a traktátu do románu znamená spíše předpojatost, ne-li omezenost kritiky. Literární kritik má vždy pohled zamlžený a omezený dosavadním vývojem literární struktury. Že dokáže vytvořit strukturu klasicky vyváženou, o tom podal Bolesław Prus přesvědčivý důkaz v románu Přední stráž. V Emancipantkách ale umělecky pokročil dál.

Čím se tedy zabývá tato stať? Zabývá se *světovým názorem* románových postav, či spíše světovými názory v množném čísle a jejich tříštích. Prus patřil k silné a vlivné generaci polských pozitivistů; jeho román je pozitivistický a plodem filosofického pozitivismu. Už to nás opravňuje k zaměření na světový názor, skutečnost je však taková, že to je, ne-li ústřední, tedy jedno z hlavních témat Emancipantek. Už v době největší slávy pozitivismu stojí proti

němu silný sok v podobě náboženství. Tak tomu bylo a je odnepaměti všude tam, kde se filosofie hlásí k materialismu, příkladně v antickém Řecku. Pak je ovšem skutečným nepřítelem náboženství věda, a ne materialistická filosofie. Věda je materialistická nutně a ze své podstaty. Nehmotné substance katolického katechismu jsou chiméry mozku, který se vzpouzí zániku a smrtelnosti těla; je to fikce ve službě pudu k přežití. To platí o křesťanské thanatologii všeobecně. Až potud hovoříme o náboženství. Poněkud jinak je tomu v theologii. Ta ve své snaze o vědeckost nutně implikuje jinou metodu než prostou víru. Matka Apolonie, jeptiška, říká o Dembickém se shovívavým úsměvem: „Nač se trápit nějakými důkazy? Vždyť přece to, že je Bůh i život věčný, cítí každý, jen když má odvahu promluvit s vlastním rozumem.“ Pracovním prostředkem theologie je metafyzika. Ta je v devatenáctém století definována jako filosofie, která vykládá otázky přesahující meze zkušenosti, a to ryze spekulativní cestou. Právě tady jí pozitivismus značně ulehčil práci. Ve své redukci na to, co je empiricky evidovatelné, vyklízí pole interpretace a přenechává je představám a fikcím. Jinak řečeno, ontologický soud je vydán libovůli.

Abychom získali představu, oč se jedná, citujme z Psychologie českého pozitivisty Františka Krejčího: „Člověk může poznati jen to, o čem má nebo může míti zkušenost, což jest zkušenost smyslová, smysly vnímatelná. O čem nemůže míti zkušenost, to vymyká se jeho poznání. Vědění a rozum jsou podmíněny zkušeností a jsou obmezeny na zkušenost. Myšlením může člověk ovšem jíti až za zkušenost, ale všechny takové myšlenky musí zůstat *domněnkami*, pro jichž prověření jakožto objektivně pravdivých nedostává se člověku prostředků. Domněnky jdoucí za zkušenost člověk může tvořiti, ale nemůže jich dokázati. My tedy poznáváme svět tak, jak se nám *jeví* skrze smysly, a nikoli tak, jak *jest* bez ohledu na smysly naše; poznáváme **jevy**, a ne **věci o sobě**.“ Tučně tištěné výrazy pocházejí od Krejčího. Pozitivismus je zřejmě obětí kantovského bludu. Těm, kteří cítí potřebu sjednotit tříst' jevů, jejichž podstata nám v nekonečné regresi uniká, se tedy jako paradigma nabízí Kantova metafyzika. Pozitivismus jako takový svou vlastní alternativu nemá. A právě tady vyklízí pole ve prospěch čisté filosofie, která zas, nevědomky či vědomě, pracuje ve prospěch náboženství.

Abychom získali představu o charakteru náboženství kolem roku 1870, citujme opět z Františka Krejčího, tentokrát z jeho knihy O filosofii přítomnosti. Podle ní se zdá, že tón církve se navzdory všem společenským změnám od procesu s Giordanem Brunem příliš nezměnil: „Jsouce odpůrci všech novot v náboženském učení, zamítáme s katolickým opovržením všechny tak zvané důsledky vědy, té marnivé a lživé vědy, kterou chtějí sobečtí lidé, zpupní nepřátelé náboženské jednoty, stálí pomlouvači svaté stolice římské, pošetile postavit proti nezměnitelným dogmatům křesťanstva. Přijímáme tudíž v rozumné poslušnosti víry vše, co římstí papežové a ekumenické sněmy od nikejského až k vatikánskému prohlásili za součást svatého pokladu božského zjevení.“ Prelát vědu evidentně ostrakizuje. Zlobnost výrazu je důsledkem paniky vládce, který cítí, že ztrácí půdu pod nohama. „Rozumná poslušnost“ je esencí politického konformismu. Politický konformismus znamená kognitivní nesvéprávnost, jinak řečeno mentální středověk. Nebude na škodu připomenout, že nikejský koncil se konal roku 325. Pak ovšem nejsou pravdy církve ani středověké. „Rozumná poslušnost“ je funkcí mocenského nároku katolické církve.

Paradigma hlubinného výkladu se ovšem pozitivismu nabízí: je jím darwinovský evolucionismus! Ada Solská je žákyní Ernesta Haeckela a Darwin je v době děje Emancipantek „v kursu“. Darwinismus však je pohříchu názorem mládeže. O Vokulském v románu Loutka čteme: „Natáhl se tedy na pohovku a začal uvažovat o Darwinově teorii. Co

je přirozený výběr? Je to výsledek existenčního boje, v kterém zanikají bytosti postrádající určité schopnosti a vítězí bytosti schopnější: Pohlavní pud? Ne, odpor k smrti. Bytosti, které by neměly odpor k smrti, musily by vymřít nejdříve.“ Zároveň: „A proto se tu plní zákon výběru, podle kterého jedině nejsilnější jedinci mají právo na život. Neduživce zahyne do roka, neschopný během několika let, a zůstanou jen ti nejsilnější a neschopnější.“ Darwin se tu příznačně směšuje se Spencerem a výsledkem je sociální darwinismus, alibi všech bohatých a mocných. Tento obraz platí všeobecně a zachytíme ho nejen v Polsku, ale i v Anglii, v Německu a v Čechách. Biologie a sociologie padají do jednoho koše, aniž se od sebe dostatečně odliší a definuje jejich historický vztah a následnost. Život byl na této planetě dříve než lidská společnost, avšak v křesťanském světě, žijícím v iluzi o odděleném stvoření druhů, se automaticky předpokládá, že kultura vládne a ovládá biologickou stránku člověka. Rozum ovládne pudy a vůle ovládne city. Pozitivismus tu opět ulehčuje práci theologům: chápe totiž evoluci v rovině *jevů*, jehož hlubinnou příčinu nelze dokázat. Poznáváme přece svět tak, jak se nám jeví skrze smysly, a nikoli tak, jak vskutku je; poznáváme jevy, a ne věci o sobě. Pak je ovšem evoluční teorie jen názorem vedle názorů jiných, které s Kantem „nelze potvrdit, ani vyvrátit“, tedy v důsledku pouhá hypotéza.

Nutným důsledkem historické situace je, že člověk je i nadále chápán jako bytost ryze duchovní. To je antropologie bytostně středověká. Jakožto „ryze duchovní“ je člověk obdařen svobodnou vůlí, a to do takové míry, že se může rozhodnout, zda ukrást, či neukrást chleba, když hladoví. Vyjádřeno jinými slovy, člověk je odbiologizován. Důsledkem je chybná ontologie: člověk se pak neskládá z buněk, ale z atomů, a nakolik se o buňkách hovoří, jsou příznačně chápány jako stroje, jak to vidíme v Emancipantkách. Metafyzika si ulehčila práci tím, že veškerý materialismus ztotožnila s vulgárním materialismem, jak se profiloval v osmnáctém století. Jinak řečeno, filosofie chronicky zaostává za vývojem vědy. Přímočarého fyzikalismu v biologii se ve svých utopických románech dopouští ještě Karel Čapek a po něm ve fundamentální ontologii Martin Heidegger. Důsledkem chybné ontologie je chybná antropologie. Protievoluční trend v myšlení posiluje rovněž iracionalistická filosofie, která je na vzestupu, především Arthur Schopenhauer, jehož ozvuky cítíme za některými názory postav z Emancipantek. Metafyzika ve verzi Dembického si poslouží i Leibnizem a Newtonovou teorií éteru, který v pojetí vědy devatenáctého století představuje supravodivou pevnou látku. Ta může být podle Dembického tuhá jako diamant, takže se do ní vrývají všechny psychické události v kosmickém rozměru. Jakým způsobem to, co je „nehmotné“, vrývá informace do diamantu, se ovšem nedozvíme. Duše je atom nadaný zárodečným rozumem a citem, a protože atom je v té době považován za nedělitelný, je nesmrtelná. U Newtona byl éter jen nervovým přenašečem. Také jeho role v Newtonově kosmologii je jiná.

Ještě jeden příznačný blud nalézáme v tehdejší filosofii, a to blud introspektivní. Pro ilustraci opět František Krejčí, tentokrát jeho spis O filosofii přítomnosti: „Materialism však prohřešuje se proti vlastnímu principu tím, že ztotožňuje duševní s hmotným. Přehlíží nepřeklenutelný rozdíl, naprostou nesrovnalost mezi jevy, které nazýváme duševními a hmotnými, kteráž jest dána přímo ve zkušenosti.“ V téměř stejné formulaci replikuje tento argument Dembický; jde evidentně o celoevropské téma. Pozitivismus tu opět vychází vstříc idealismu. Důsledkem bude oslabování pozic racionalismu a vpád mysticismu na společenskou scénu. Součástí tohoto obrazu je spiritismus, jemuž propadají i lidé vědy (Ada Solská). Také Karel Čapek měl „mediumistické zkušenosti“ a tvrdil, že spiritismus nejde jednoduše vysvětlit sugescí. U Pruse však jde o přímočarou manipulaci, triky kouzelníka. Je

zajímavé, že Krejčí ve své knize O filosofii přítomnosti uvádí spiritismus, ale ani slovo o Diltheyovi. Uvádí i příklad, kdy se renomovaný vědec stal celoživotní obětí varietního kumštýře. Jiný vědec vysvětloval dovednost kouzelníka vyprostit se z ocelových pout tím, že zápěstí se na mžik proměnila v atomy a prošla póry v oceli. Jde opět o fyzikalizaci biologie. Introspektivní blud, jehož motivem byla snaha o gnoseologickou poctivost, se stal mantrou idealismu. Vědec, který chce přesvědčit sám sebe o pravdě spiritismu, je nejhorší odrůdou klamaných.

Dnes je příčina introspektivní iluze o nehmotnosti mysli jasná; píšou o tom Searle, Damasio a jiní. V mozku nejsou žádné receptory, které by nám poskytovaly zpětnou vazbu o tom, co se v něm děje, jak je tomu např. u nohy. Lidský mozek váží kolem kilogramu a půl, člověk ale nic neví o tom, že nějaký mozek vůbec má (F. Crick). Kdyby receptory pro zpětnou vazbu v mozku byly, dostalo by se rozhodování a s ním i myšlení do nekonečné regrese. Blesková myšlenka a instinktivní reakce jsou naproti tomu vysoce funkční. Že nejspíš budou účinné, je důsledkem instinktu ve službě přežití, tržbeném miliony let přírodního výběru. Jak člověk komplikuje svou situaci ve světě ustavičnou reflexí, o tom podal Prus ve svém románu znamenité svědectví; Maďa, ústřední postava Emancipantek, je toho za všechny ostatní nejlepším příkladem. Damasio uvádí případ pacienta, který v důsledku ztráty citlivosti vyhazoval vlastní nohu z postele. Člověk, který popírá hmotnost mysli, vyhazuje de facto vlastní mozek oknem. Introspektivní iluze je ve své podstatě *gnoseologická* entita, o jejíž ontologické hodnotě musí rozhodnout vědecký výzkum. To ovšem předpokládá, abychom mozek zkoumali jako objekt.

Rovněž neplatí argument Dembického, že myšlenka a představa, mnohdy velmi rozměrné (a dokonce řetězené), se nemohou vejít do něčeho tak nepatrného, jako je mozková buňka. Dnes víme, že jednotlivý neuron nic nezobrazuje. Protože rozhodující jsou synapse, je zobrazení dáno součinností obrovitého množství mozkových buněk, jejich vzájemného propojení a bohatostí neuronálních sítí. Jednoduchý tvar kroužku se ve zrakové kůře zobrazí pomocí množiny buněk, které kopírují příslušný tvar a v daný moment „žhaví“ (jsou aktivní), docela jako zážehové body na obrazovce televizoru. Pokud žhavení trvá něco málo pod polovinu sekundy, tvar si uvědomíme. Žhaví-li příslušné neurony pod limit, kroužek se v mozku sice zobrazí, ale my o tom nevíme. Neuvědomujeme si to, takže „objekt kroužek“ nevidíme. Nejde o dvě věci, nevědomou a vědomou, ale o věc jedinou v postupujícím čase aktivace. Není to tedy duální entita. V mozku není žádná nadřazená oblast, která by si „uvědomovala“, co vidí a my s ní. Už Husserl řekl, že vnímání není „na desce vědomí“, nýbrž že „je tou deskou“. To je důsledný monismus poctivého fenomenologa. Husserl považoval za „fenomén“ i teorii, která evidentně není smyslově vnímatelná. Dnešní kognitivní neurověda definitivně falzifikovala dualismus mozku a mysli. Jednotný vněm vystřeleného puku v barevné hlučící aréně a zvuky tím způsobené vznikají paralelním propojením systémů pro tvar, barvu, pohyb, hloubku obrazu a zvuk. Kdyby byl tento mechanismus nahrazený lineárním zapojením, jak tomu je u počítače, brankář by máchl lapačkou až ve chvíli, kdy už se puk třepotá v síti. Pak nezbývá, než si povzdechnout: sbohem, Nagano!

Maďa (Magdalena), ústřední postava románu, mladičká vychovatelka a guvernanta, je typem čisté duše vychované v křesťanských ideálech, i když se dostane do pochyb o existenci Boha a duše. Tato „infekce“ však je příznačně způsobena zvenku ne zcela mravným subjektem. Maďa je vždy soucitná a důsledná altruistka, která případnou vinu, způsobenou špatným rozhodnutím, ať už svým, nebo jiných, vztahuje autopunitivně na sebe. Je to riziková, protože křehká bytost. Intelektuálně je to nekomplikovaná, vědecky a filosoficky

neškolená dívka své doby. Kde její bratr Zdislav zasvěceně oponuje Dembickému, prosí ho Maďa, aby prostě přijal to, co Dembický říká. Zdislav totiž schází rychlými úbytěmi. Tak by si počínala „matka“ Apolonie, Madina vzdálená příbuzná. Intelektuálové se tu jako východisko nabízí Pascalovo řešení. Proti tomu však hovoří skutečnost, že Maďa je jediná, kdo má k dispozici důkaz o lži spiritismu. Příznačně ho však zamlčí. Maďa je zdatná, pracovitá a vždy vzorná učitelka i guvernanta. Nevíme-li na konci románu, zda přijme nabídku Solského k manželství, nebo zda zůstane v klášteře, ztělesňuje to situaci celého tehdejšího Polska, přesněji řečeno jeho Ruskem okupované části. U Pruse narazíme tu a tam na ruské realie, např. gubernie, revisor, upravljajuščij (Loutka), carský ukaz, boršč a vodka (Přední stráž). Také to je historicky jedinečná situace. Maďa může být symbolem Polska, protože v danou chvíli není jasné, jakou cestou se země vydá, zda cestou progresu a vědy, nebo cestou regrese a pověr. Trojklanný pokrok (demokracie – pozitivismus – feminismus) je vždy ještě zpochybňován samotnými vědci. Tato ambivalence je příznačná i pro postkomunistické Polsko. Podstatný rozdíl spočívá v tom, že averzi k vědě jako celku vystřídal odpor k evoluci. „Personalizace zygoty“ je plodem dvacátého století, zatímco učení církve ve století devatenáctém ještě tvrdilo, že v plodu není duše, dokud se nezformuje hlavička. Nemá-li plod hlavu, je to ryba či rostlinka. Takový byl názor sv. Tomáše. Že na téhle „teorii“ měla církev i jiný než theologický zájem, je zřejmé.

Dobu historického přechodu, ať už kognitivního, hospodářského, nebo mravního, Prus v románu *Emancipantky* znamenitě postihl. Jinak řečeno: objektem zpodobení je světonázorový kvas tehdejšího Polska! Intelektuální kvas je předmětem zobrazení i v jiných autorových dílech, nikde se však nestal ústředním tématem. Ve své podstatě jsou *Emancipantky* dokumentární fikce, něco jako hraný dokument. Pro pochopení mentality v závěru devatenáctého století (román začal vycházet roku 1889) jsou zcela zásadní. Není to tedy tak, že v závěru románu Prus „theoretizuje“, jak v roce 1958 napsal B. Křemenák. Neteoretizuje tu Prus, ale fiktivní postava Dembický, která je funkcí a mediátorem mimézy světových názorů. Ztotožnění autora s postavou je postulát, který musí být dokázán. I tam, kde se to povede, však nejde o přímočaré zpodobení sebe. Prusův postoj k židům je jedna věc, ten se dá dokázat v publicistice a v dokumentech. Je-li však tento názor vsazen do literární struktury, jejímž ontologickým statusem je *fikce*, ocitá se mezi jinými názory, např. obchodníků, bigotních katolíků nebo židů samotných, a je tím podstatně *relativizován*. Stává se fikcí. To nás na Dostojevském naučil M. Bachtin. To už není osobní, nýbrž občanský princip. Autor ve jménu občanského principu relativizuje sám sebe. Izolujeme-li občanský princip jako takový, pak musíme říci, že minulostní resentment, v druhé polovině devatenáctého století, a ještě v jeho závěru celkem pochopitelný, je v první polovině století dvacátého neomluvitelným selháním. Kdo tu selhává? Inu, člověk mytologického vědomí tváří v tvář modernitě, vědě a kognitivní svobodě. Smrt Boha neznamená zpusnutí vesmíru, ale docela naopak: znamená jeho osvobození a zúrodnění! Evoluční vesmír je úrodný. Ten starý je mrtvý a pustý.

S odstupem času můžeme tvrdit řadu věcí, které protičeří či přímo vyvracejí Dembického metafyziku. Tak především: éter neexistuje a atom není nedělitelný! Vesmír se nenachází „v“ prázdném prostoru a není stacionární. Prostor je jen uvnitř vesmíru, vesmír je trojrozměrný prostor sám. Není euklidovskými lineární, nýbrž zakřivený, a není spojitý, nýbrž kvantově diskrétní. Vlní se jako hladina rybníka, kde jednotlivá vlna zůstává na tomtéž místě. Kantova kosmologická antinomie, že nelze rozhodnout o tom, zda vesmír je konečný, či nekonečný, ani zda je věčný, nebo zda vznikl v čase, ztratila své opodstatnění. Vesmír totiž není ani

nekonečný, ani věčný. Je dokonce mnohem, mnohem mladší, než jak si představuje Dembický, i když podstatě starší, než jak si představuje jeptiška Apolonie. Vesmírné propasti a proluky mezi astronomickými tělesy nejsou děsivé: je to kolébka života! Aby život vůbec mohl existovat, ať už by vznikl jakkoli, musí být vesmír dostatečně řídký a chladný.

Smrt není důsledkem provinění, ale funkcí života. Nic věčného neexistuje z principu; vesmír sám je pomíjivý. Atheistická thanatologie disponuje dnes řešením, jaké razili Buddha a Démokritos. Nicota je léčebný prostředek. Kde však člověka straší posmrtná trýzeň, stává se trýzní i sám život. Proto říkáme, že vesmír bez Boha je osvobozený. Montaigne píše, že šlechtic propadá strachu ze smrti, zatímco sedlák se smrtí nezabývá. Když na něj přijde umírání, svalí se na postel, nechá se pomazat a umře. Maďa se ovšem děsí představy, že se v hrobě promění na uhlík, fosfor a tuky. Proto se stává tak snadnou obětí manipulátora, ať už Dembického, či kněze. V kostele nevnímáš ozvuky věčnosti a nadpozemských sfér, jak říká Zdislav; to architektura sama vytváří iluzi obojího! Náboženství je performance, a jako takové fikce. Funkcí *umělecké* fikce však je přinášet pravdivý obraz věcí. Tuto maximu Bolesław Prus bohatě naplnil. A ještě něco: měl rád Čechy, které považoval za pracovitý a zdatný národ! Zda to platí i dnes, je otázka...